

Вовк І. Класифікація ресурсів підприємства. Сучасні підходи [Електронний ресурс] / І. Вовк // Соціально-економічні проблеми і держава. — 2011. — Вип. 1 (4). — Режим доступу до журн. : <http://sepd.tntu.edu.ua/images/stories/pdf/2011/11vipppsp.pdf>.

УДК 338:658:621

Ірина Вовк

Тернопільський національний технічний університет імені Івана Пулюя

КЛАСИФІКАЦІЯ РЕСУРСІВ ПІДПРИЄМСТВА. СУЧАСНІ ПІДХОДИ

Анотація. У статті проведено класифікацію ресурсів підприємства з позиції виробництва і ефективного ресурсовикористання. Розглянуто взаємозв'язок природних і виробничих ресурсів. Виходячи з властивостей притаманних матеріально-сировинним ресурсам проведено їх класифікацію за показниками формування і використання. Запропоновано класифікацію, що дозволить обирати оптимальний рівень використання ресурсів.

Ключові слова: ресурс, класифікація ресурсів, ресурсозбереження, природні ресурси, виробничі ресурси, ресурсоемність.

Ірина Вовк

КЛАССИФИКАЦИЯ РЕСУРСОВ ПРЕДПРИЯТИЯ. СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ

Аннотация. В статье проведена классификация ресурсов предприятия с позиции производства и эффективного использования ресурсов. Рассмотрена взаимосвязь природных и производственных ресурсов. Исходя из свойств, присущих материально-сырьевым ресурсам, проведена их классификация по показателям формирования и использования. Предложена классификация, которая позволит выбирать оптимальный уровень использования ресурсов.

Ключевые слова: ресурс, классификация ресурсов, эффективное использование ресурсов, природные ресурсы, производственные ресурсы, ресурсоемность.

Iryna Vovk

CLASSIFICATION OF RESOURCES ENTERPRISE. A MODERN APPROACHES

Abstract. In this paper a classification of enterprise resources from the perspective of production and efficient use of resources. Examined the relationship of natural and industrial resources. Based on the properties inherent in the material and raw material resources, their classification is carried out on indicators of the formation and use. The classification, which allow you to select the optimal level use of resource.

Keywords: resource, resource classification, effective use of resources, natural resources, manufacturing resources, resource-intensive.

Постановка проблеми. Трансформаційні процеси в економіці України вимагають всебічного аналізу господарського механізму управління, зокрема управління ефективністю використання ресурсів. Актуальність вивчення проблеми управління економічними ресурсами, пов'язана з постійною зміною економічної ситуації, значним ростом конкуренції між суб'єктами господарювання за ринки ресурсів і ринки збуту готової продукції. Економічний механізм регулювання величини витрат виробничих ресурсів має базуватися на аналізі ресурсовикористання, який дає можливість передбачити кінцеві результати виробничо-комерційного циклу.

За останні роки в світі спостерігається зниження ефективності ресурсовикористання. Проблема стає галузевою, міжнародною, глобальною. Причому проблема ресурсовикористання є актуальною для підприємств будь якої галузі і форми власності. Рациональність використання ресурсів формується на мікрорівні та залежить від досконалості процесів використання ресурсів. Процес ресурсовикористання ширший ніж виробничий, оскільки охоплює зовнішнє середовище підприємства: ринки сировини, збуту, інвестицій.

На низьку ефективність використання ресурсів підприємства впливає і недосконалий аналіз ресурсовіддачі. Узагальнені показники ресурсовіддачі (фондовіддача і фондомісткість і т.д.) не дають відповіді на питання як вони використовуються. Навіть при аналізі рівня й динаміки цих показників, обчислених за товарною продукцією, спостерігається різна тенденція. Крім того, слід мати на увазі, що товарна продукція виготовлена на підприємстві, містить і ту частину вартості, яка створена за межами підприємства (уречевлена праця) і перенесена живою працею з засобів виробництва на виготовлену продукцію. Ця обставина може істотно змінити динаміку ресурсовіддачі без зусиль з боку підприємства. Показники ресурсовіддачі дають загальні характеристики процесу ресурсовикористання, а питання рівня якості, безпосередньої вартості й ефективності залишаються поза увагою. Разом з тим, їх рівень, як плановий, так і фактичний не достатньо використовується керівництвом та іншими фахівцями для оцінки якості системи нормування ресурсу.

У сучасних умовах традиційний аналіз і оцінка рівня використання кожного з великої кількості застосовуваних на підприємстві ресурсів не може задовольнити потреби управління ефективністю діяльності підприємства. Необхідно здійснювати цілісний комплексний аналіз ресурсовикористання на підприємстві та впливу цього процесу на кінцеві результати діяльності. Потрібен комплексний підхід до оцінки рівня ресурсоемності, під якою розуміється сукупність витрат всіх видів ресурсів, що припадають на одиницю доходів.

Що стосується аналізу ефективності використання ресурсів підприємств, то вона оцінюється шляхом визначення витрат підприємства на кожен вид ресурсів, пов'язаних з його придбанням, і віддачі ефективності цих витрат. Тому класифікація об'єктів цих витрат, як система визначення значень цих об'єктів і співвідношення об'єктів за їх значенням в деякій загальній конфігурації, є надзвичайно важливою для вивчення їх сутності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вагомий внесок у розробку теоретичних і прикладних проблем ресурсозбереження та ресурсовикористання зробили такі українські й російські науковці: А. Бреславцев, М. Іванов, О. Кролі, Н. Конищева, В. Коршунов, М. Кушнірович, О. Лапко, В. Микитенко, Д. Липницький, А. Невелєв, А. Оксанич, П. Орлов, І. Подольний, Я. Розенберг, В. Сіренко, Т. Сигарьова, Г. Соколовська, Р. Фатхутдінов, Л. Хижняк, М. Чумаченко й ін.

Невирішені раніше частини загальної проблеми. Проте, важливі аспекти управління ресурсозбереженням на підприємстві, такі як: визначення та конкретизація функцій і методів, оцінка ефективності реалізації управлінських рішень потребують подальшого вирішення та уточнення.

Постановка завдання. Мета статті полягає в проведенні класифікації ресурсів, ґрунтуючись на сучасних підходах до категорії «ресурс» і їх видів.

Виклад основного матеріалу. Традиційною є думка, що класифікація – це спосіб упорядкування в деяку схему множини об'єктів за ступенем їх подібності, так, щоб вона відображала деяку закономірність («суть», «закон»), якій підпорядковуються ці об'єкти.

Поняття «ресурс», (з фр. *ressource* - *засіб, спосіб, дані*) – в широкому розумінні означає - все, що необхідно людині (фізичній особі) і організації (в тому числі юридичній особі) для досягнення мети, задоволення власних потреб і потреб суб'єктів або об'єктів зовнішнього середовища. Ресурси в економічній літературі розглядаються як сукупність природних, виробничо-технічних, організаційних і соціальних факторів. Існує багато різних

класифікацій ресурсів: за фізичним змістом, за призначенням в процесі виробництва, за ступенем використання у виробничому процесі тощо.

В академічному словнику Міріам-Вебстер поняття «ресурс» визначається як «те, що готове до використання або може бути перетворене для задоволення потреб».

Згідно ДСТУ 2102-92 [1], до ресурсозбереження належать енерго- та матеріалозбереження. Така обмеженість напрямків ресурсозбереження, впливає з обмеженості трактування поняття «ресурси», до яких традиційно відносять природні ресурси – енергетичні і матеріальні, незважаючи на більш широке коло видів ресурсів, використовуваних у сучасному виробництві. А це, в свою чергу, негативно впливає на виробничий процес в цілому.

На думку, видатного винахідника в сфері вдосконалення ефективності виробництва і якості продукції, Джеймса Харінгтона, для досягнення ефективної роботи підприємства необхідно, в першу чергу навчитися правильно і творчо управляти п'ятьма основними елементами, притаманними будь-якій організації – процесами, проектами, змінами, знаннями і ресурсами. При цьому, поняття ресурси розглядається в широкому розуміння, як всі види активів компанії.

Ресурси, за Харінгтоном, - це джерело допомоги або підтримки і наявні засоби [2]. За його класифікацією ресурси поділяють наступним чином: партнерські альянси, рада директорів, будівлі і споруди, клієнти, службовці, обладнання, торгівельні площі, нематеріальні активи, матеріально-виробничі запаси, інвестори, знання, управлінський персонал, гроші, патенти, нерухоме майно, акціонери, постачальники, незавершені роботи, продукція і послуги, технології, фінанси. Крім того автор поділяє ресурси на фінансові, фізичні, людські, інтелектуальні, інформаційні, організаційні і технічні. Наголошуючи на тому, що управлінська команда є ключовим ресурсом компанії, який здійснює найбільший вплив на її діяльність.

Якщо так широко розглядати поняття «ресурси», то стає очевидним: ефективне управління ними є найбільш важливим і складним завданням будь-якої організації.

Загальна класифікація ресурсів за фізичним змістом, містить у собі чотири основні види ресурсів: матеріальні, людські, фінансові та інформаційні.

Часто економічні (виробничі) ресурси класифікують наступним чином [3]:

- за складом: матеріальні, фінансові, трудові, природні;
- за походженням: первинні та вторинні;
- за структурою: засоби праці, предмети праці, продукти праці;
- за сферою використання: у сфері виробництва, у сфері обігу.

За іншими літературними джерелами [4, 5, 6] визначають концепцію виділення в сукупності ресурсів наступних елементів:

- технічні ресурси (виробничі потужності і їхні особливості, устаткування, матеріали тощо);
- технологічні ресурси (технології, наявність конкурентоспроможних ідей, наукові розробки й ін.);
- кадрові ресурси (кваліфікаційний, демографічний склад працівників, їх прагнення до знань та удосконалення, інтелектуальний капітал);
- просторові ресурси (характер виробничих приміщень і території підприємства, розміщення об'єктів нерухомості, комунікацій, можливість розширення тощо);
- інформаційні ресурси (кількість й якість інформації про внутрішнє й зовнішнє середовище, каналів її розширення, можливості розширення й підвищення вірогідності інформаційної бази тощо);
- ресурси організаційної структури системи керування (характер і гнучкість керуючої системи, швидкість проходження керуючих впливів тощо);
- фінансові ресурси (наявність і достатність власного й позикового капіталу, стан активів, ліквідність, наявність кредитних ліній тощо).

Умовний взаємозв'язок природних і виробничих ресурсів зображено на рис. 1.

Матеріальні ресурси – це сукупність таких засобів праці як сировина, основні і допоміжні матеріали, напівфабрикати, паливо, енергія, незавершене виробництво, запасні частини, тарні матеріали, комплектуючі вироби, технологічне устаткування й оснащення, інструмент, виробничий та господарський інвентар, транспортні засоби (технічні ресурси).

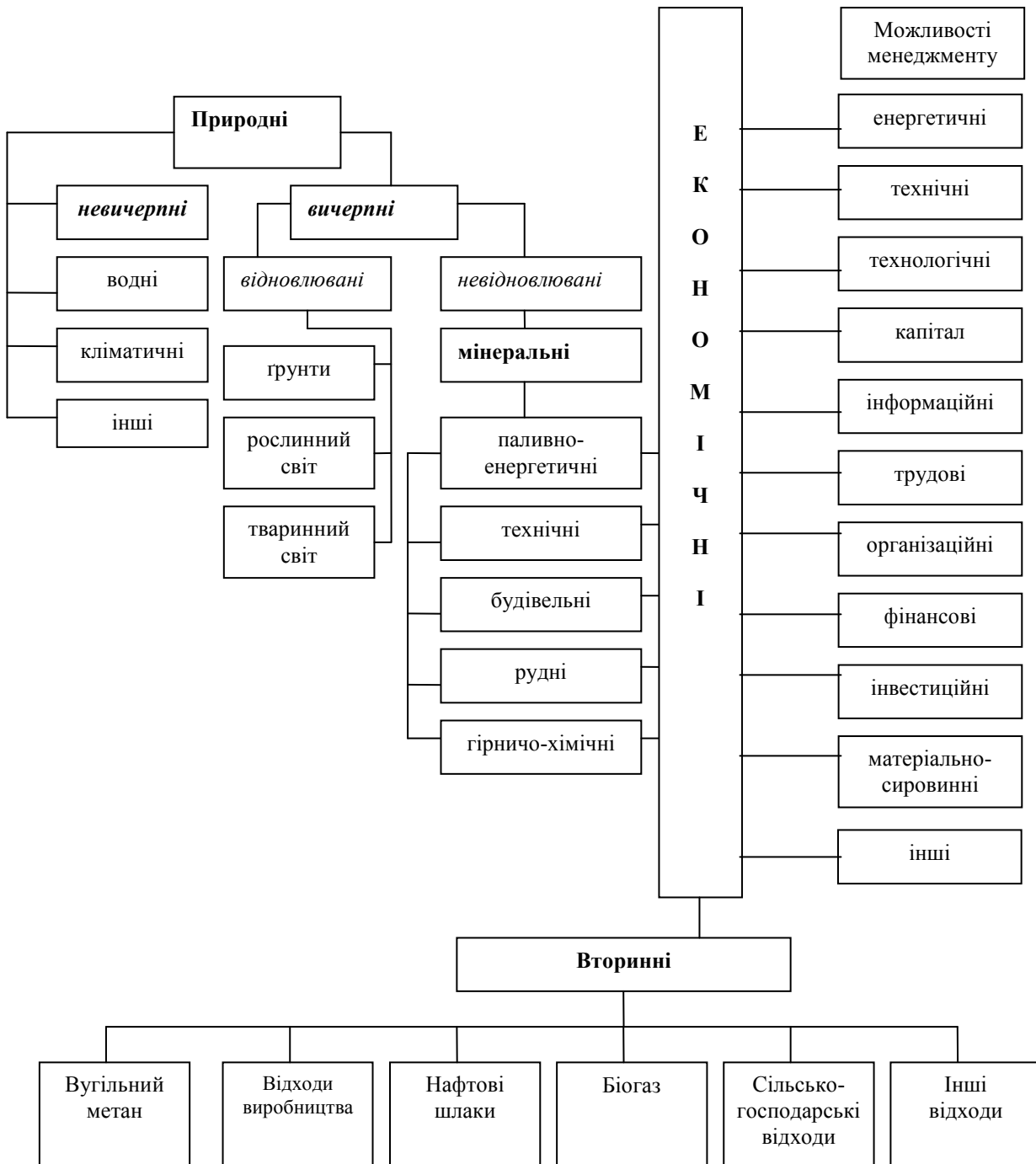

Рис. 1. Взаємозв'язок природних і виробничих ресурсів

Трудові ресурси підприємства – це його персонал, що підрозділяється на управлінський і виконавчий. Для забезпечення підвищення ефективності використання виробничих ресурсів підприємства управлінський персонал у своїй роботі повинен застосовувати реальну систему стимулювання та заохочування для досягнення високоефективної праці виконавчого персоналу.

Усіх працівників підприємства поділяють на дві групи:

- промислово-виробничий персонал, зайнятий виробництвом і його обслуговуванням;

- непромисловий персонал, зайнятий в основному в соціальній сфері діяльності підприємства.

За характером виконуваних функцій промислово-виробничий персонал підрозділяється на шість категорій: робітники, керівники, фахівці, службовці, молодший обслуговуючий персонал, стажери (учні) [7].

Трудові ресурси підприємства відіграють провідну роль у розв'язанні науково-технічних, організаційних і економічних завдань щодо дослідження поставлених результатів господарювання. Рівень забезпеченості підприємства робочою силою і її раціональне використання значною мірою визначає організаційно-технічний рівень виробництва, ступінь використання техніки та технології, предметів праці.

Від ефективності використання трудових ресурсів у процесі виробництва багато в чому залежать показники обсягу виробництва продукції, її собівартість, якість. Тому аналіз використання трудових ресурсів є важливим розділом системи комплексного економічного аналізу діяльності підприємства.

Фінансові ресурси підприємства – це грошові доходи й надходження, що перебувають у розпорядженні підприємства та призначені для виконання фінансових зобов'язань, здійснення витрат і стимулювання робітників.

У гармонійному функціонуванні підприємства значне місце посідають фінансові ресурси, які відіграють важливу роль у розвитку господарської діяльності, відновленні основних фондів, оплаті праці і соціальних заходах. Визначення оптимальної потреби в фінансових ресурсів здійснює значний вплив на ефективне функціонування підприємства. Класифікація фінансових ресурсів дає можливість вибрати правильне співвідношення між власними і позиковими коштами, що сприяє зміцненню фінансового стану підприємства.

Принципово всі джерела фінансових ресурсів підприємства можна представити у вигляді такого переліку:

- власні фінансові ресурси і внутрішньогосподарські резерви;
- запозичені фінансові кошти;
- залучені фінансові кошти, отримані від продажу акцій, паїв трудового колективу;
- грошові кошти, централізовані об'єднаннями підприємств;

За стадією утворення фінансові ресурси поділяються на:

- початкові – утворені на початковій стадії діяльності підприємства;
- державні – асигнування з бюджету;
- акціонерні – внески засновників;
- приватні – власний капітал підприємства.

За правом власності фінансові ресурси поділяються на:

- власні (приватний, пайовий і акціонерний капітал);
- невластні (отримані у вигляді позик).

Правильне співвідношення між власними і невластними фінансовими ресурсами відіграє важливу роль у зміцненні фінансового стану підприємства.

За терміном використання фінансові ресурси поділяються на вкладені та використані. Вкладені ресурси застосовуються протягом тривалого терміну використання і постійно беруть участь у процесі відтворення. Використані ресурси – це поточні витрати, виражені у грошовій формі, їх розмір включений в ціну товару і відшкодовується в процесі одного виробничого циклу. Вкладені фінансові ресурси поділяються на вкладені: в матеріальні активи, в нематеріальні активи, в оборотні активи;

За метою використання фінансові ресурси поділяються на цільові (резервний капітал, спеціальні фонди) і універсальні.

За напрямом розподілу фінансові ресурси можна поділити на:

- на поновлення фонду відшкодування;
- на формування фонду споживання;
- на формування фонду нагромадження (збільшення власного капіталу).

Інвестиційними ресурсами називають всі види майнових та інтелектуальних цінностей (у вартісному відтворенні), які потрібно вкласти в об'єкти підприємницької та іншої діяльності. В результаті їх використання мають утворюватися доходні, прибуткові потоки, досягатися намічені ефекти.

Більш детально зупинимося на реальних (виробничих) інвестиціях, оскільки саме вони розкривають інвестиційні потреби підприємства. До них слід віднести: безпосередні інвестиції, супутні інвестиції, інвестиції в науково-дослідні роботи.

За типом власності сформовані підприємством інвестиційні ресурси підрозділяються на два основних види — власні і позикові. У системі джерел формування інвестиційних ресурсів такий поділ носить визначальний характер. Власні інвестиційні ресурси характеризують загальну вартість засобів підприємства, що забезпечують його інвестиційну діяльність. До власних відносяться також засоби, безоплатно передані підприємству для здійснення цільового інвестування. Позикові інвестиційні ресурси характеризують сформований підприємством капітал у всіх його формах на поворотній основі. Усі форми позикового капіталу, що використовуються підприємством в інвестиційній діяльності, представляють собою його фінансові зобов'язання, що підлягають погашенню в передбачений термін.

За групами джерел залучення стосовно підприємства виділяють інвестиційні ресурси, що формуються з внутрішніх і зовнішніх джерел. Інвестиційні ресурси, приваблювані з внутрішніх джерел, характеризують власні і позикові фінансові засоби, сформовані безпосередньо на підприємстві для забезпечення його розвитку. Основу власних фінансових засобів, сформованих із внутрішніх джерел, складає капіталізована частина. Інвестиційні ресурси, приваблювані з зовнішніх джерел, характеризують ту їхню частину, що формується поза межами підприємства. Вона охоплює приваблюваний з боку як власний, так позиковий капітал.

За натурально-речовими формами залучення сучасна інвестиційна теорія виділяє наступні види інвестиційних ресурсів: інвестиційні ресурси в грошовій формі; інвестиційні ресурси у фінансовій формі; інвестиційні ресурси в матеріальній формі; інвестиційні ресурси в нематеріальній формі. Інвестиційні ресурси у грошовій формі є найбільш розповсюдженим їх видом, приваблюваним підприємством. Універсальність цього виду інвестиційних ресурсів виявляється в тому, що вони легко можуть бути трансформовані в будь-яку форму активів, необхідних підприємству для здійснення інвестиційної діяльності. Інвестиційні ресурси у фінансовій формі залучаються підприємством у вигляді різноманітних фінансових інструментів, внесених у його статутний фонд. Такими фінансовими інструментами можуть виступати акції, облігації, депозитні рахунки і сертифікати банків і інші їхні види. У вітчизняній господарській практиці залучення капіталу у фінансовій формі використовується підприємствами вкрай рідко. Інвестиційні ресурси в матеріальній формі залучаються підприємством у вигляді різноманітних капітальних товарів (машин, устаткування, будинків, приміщень, сировини, матеріалів, напівфабрикатів і т.п.). Інвестиційні ресурси в нематеріальній формі залучаються підприємством у вигляді різноманітних нематеріальних активів, що не мають речової форми, але беруть безпосередню участь у його господарській діяльності і формуванні прибутку. До цього виду інвестованого капіталу відносяться права користування окремими природними ресурсами, патентні права на використання винаходів, «ноу-хау», права на промислові зразки і моделі, товарні знаки, комп'ютерні програми й інші нематеріальні види майнових цінностей.

За часовим періодом залучення виділяють наступні види інвестиційних ресурсів. Інвестиційні ресурси, приваблювані на довгостроковій основі. Вони складаються з власного капіталу, а також з позикового капіталу з терміном використання більше одного року. Сукупність власного і довгострокового позикового капіталу, сформованого підприємством в інвестиційних цілях, характеризується терміном «перманентний капітал». Інвестиційні ресурси, приваблювані на короткостроковій основі. Вони формуються підприємством на період до одного року для задоволення тимчасових інвестиційних потреб.

За національною належністю власників капіталу виділяють інвестиційні ресурси, сформовані за рахунок вітчизняного й іноземного капіталу. Інвестиційні ресурси, сформовані за рахунок вітчизняного капіталу, характеризуються найбільшим числом джерел. Цей вид інвестиційного капіталу, як правило, більш доступний для підприємств малого і середнього бізнесу. Інвестиційні ресурси, сформовані за рахунок іноземного капіталу, забезпечують в основному реалізацію великих реальних інвестиційних проектів підприємства, пов'язаних з їхнім перепрофілюванням, реконструкцією чи технічним переозброєнням. Хоча обсяг пропозиції капіталу на світовому його ринку досить значний, умови його залучення вітчизняними суб'єктами господарювання в господарських цілях дуже обмежені в силу високого рівня економічного і політичного ризику для іноземних інвесторів.

За цільовими напрямками використання виділяють: інвестиційні ресурси, призначені для використання в процесі реального інвестування, їхній обсяг і структура плануються окремо по кожному реальному проекту в рамках сформованої інвестиційної програми підприємства. Інвестиційні ресурси, призначені для використання в процесі фінансового інвестування, їхнє залучення направлено на досягнення цілей чи формування реструктуризації портфеля фінансових інструментів інвестування підприємства.

За забезпеченням окремих стадій інвестиційного процесу виділяють наступні види інвестиційних ресурсів:

- інвестиційні ресурси, що забезпечують передінвестиційну стадію;
- інвестиційні ресурси, що забезпечують інвестиційну стадію;
- інвестиційні ресурси, що забезпечують постінвестиційну стадію.

Інформаційні ресурси – це знання та інформація, які виникають в практичній діяльності підприємства, а також в компонентах зовнішнього оточення, що з ним пов'язані. Практика розвитку інформаційних технологій, процеси глобалізації систем управління, в тому числі й матеріальними ресурсами призводять до необхідності створення нових систем управління, таких як ERP, інтегрованої системи на базі інформаційних технологій, яка використовується для управління внутрішніми і зовнішніми ресурсами підприємства (фінансовими, матеріально-технічними, трудовими, активами підприємства). Отже, інформаційні ресурси розглядаються з точки зору інформаційного забезпечення системи управління, поєднуючи в собі, таким чином, всі інші види ресурсів.

Природні ресурси – компоненти природи, які використовуються або можуть бути використані як предмети споживання і як засоби праці.

Всі природні ресурси Землі умовно поділяються на вичерпні і невичерпні. До невичерпних природних ресурсів належать водні, кліматичні, земельні, повітряні. Використання невичерпних природних ресурсів не призводить до загального зменшення їх запасів на Землі. Проте тут виникає інша суттєва проблема – забруднення вод та атмосфери негативно впливає, як на умови життєдіяльності населення, так і на розвиток виробництва.

Вичерпні ресурси поділяються на відновлювані в невідновлювані. До відновлюваних природних ресурсів належать гідроресурси, вітроенергетика, сонячна, геотермальна енергія, біогаз, які безперервно відновлюються під час використання. Уявлення про невичерпність ресурсів цієї групи є відносним, існують межі вичерпності, за якими певний вид ресурсів втрачає здатність відновлюватися, тому виникає необхідність раціонального використання природних ресурсів за рахунок їх штучного відновлення, залучення в експлуатацію нових невиснажених ресурсів, штучних замінників. До невідновлюваних природних ресурсів належить більша частина корисних копалин.

В США застосовується дещо інша класифікація природних ресурсів: ресурси виміряні (interred), показані (measured), вивідані (indicated).

Мінеральні ресурси після завершення їх розвідки і видобутку, а також біологічні ресурси і навіть вода і повітря стають сировиною для різноманітних галузей народного господарства, перетворюючись на економічні (виробничі) ресурси.

Висновки та пропозиції. Виходячи з властивостей притаманних матеріально-сировинним ресурсам проведено їх класифікацію за показниками формування і

використання. Запропоновано класифікацію, що дозволить обирати оптимальний рівень використання ресурсів.

Ефективне використання ресурсного потенціалу підприємства значною мірою залежить від уміння і правильного підходу до управління його споживанням. При цьому підприємство необхідно сприймати як систему, а не як ряд ізольованих один від одного елементів. Таким чином, виникає необхідність в управлінні ресурсозбереженням на підприємстві на основі системного підходу. Зокрема:

- дослідити економічну сутність процесу управління ресурсозбереженням на підприємстві в умовах ринкових відносин;
- узагальнити теоретичні та методичні засади управління ресурсозбереженням на підприємстві;
- провести аналіз стану ресурсозбереження на підприємствах нафтогазового комплексу;
- виявити резерви підвищення рівня ресурсозбереження;
- визначити ефективність реалізації управлінських рішень з ресурсозбереження на підприємствах нафтогазового комплексу та розробити рекомендації щодо їх удосконалення;
- удосконалити методичні засади управління ресурсозбереженням на основі складання комплексної програми;
- обґрунтувати доцільність застосування та методичний підхід до моніторингу ресурсозбереження;
- розробити методичне забезпечення мотивації персоналу до ресурсозбереження на підприємстві.

Використана література:

1. Ресурси матеріальні вторинні. Терміни та визначення : ДСТУ 2102-92. – [Чинний від 1993-07-01]. – К.: Держстандарт України, 1996. – 25 с. – (Національний стандарт України).
2. Харингтон Дж. Совершенство управления ресурсами / Дж. Харингтон.; пер. с англ. А. Л. Раскина, В. В. Шахлевича; Под науч. ред. В. В. Брагина. – М.: РИА «Стандарты и качество», 2008. – 352 с.
3. Економіка підприємства : [структурно-логічний навч. посіб.] / За ред. д.е.н., проф. С. Ф. Покропивного. – К.: КНЕУ, 2001. – 457 с.
4. Ансофф И. Новая корпоративная стратегия / И. Ансофф.; пер. с англ. И. Ансофф при содействии Э. Дж. Макдонелла. – СПб. и др: Питер, 1999. – 414 с.
5. Томпсон А. А., Стрикленд А. Дж. Стратегический менеджмент. Искусство разработки и реализации стратегии : [учебник для вузов] / А. А. Томпсон, А. Дж. Стрикленд.; пер. с англ. под ред. Л. Г. Зайцева и М. И. Соколовой. – М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1998. – 576 с.
6. Економіка підприємства : навч. посіб. студ. вищ. навч. закл. / За ред. А. А. Фастовець. – К.: ТМЦ «Укоопосвіта», 2000. – 572 с.
7. Кулішов В. В. Економіка підприємства: теорія і практика : [навч. посіб.] / В. В. Кулішов. – К.: Ніка-Центр, 2002. – 216 с.
9. Турченко Д. К. Формирование энергосырьевой безопасности Украины : [монографія] / Д. К. Турченко – НАН України. Ин-т экономики пром-сти. – Донецк, 2007. – 348 с.